

دانشگاه قم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تعلیم و تربیت در خمسه نظامی

استاد راهنما:

آقای دکتر علیرضا حجازی

استاد مشاور:

آقای دکتر محمدرضا یوسفی

نگارنده:

مریم مرتضایی

تابستان ۹۰

تقديم به

پدر و مادر عزيزم

تشر و قدردانی

از تمامی اساتید گرامی و بزرگوار که در طول دوره تحصیل، از دانش ایشان بهره‌مند شدم، خصوصاً جناب آقای دکتر علیرضا حجازی، استاد راهنما و جنای آقای دکتر محمدرضا یوسفی، استاد مشاور که صمیمانه یاری‌ام نمودند.

چکیده

حکیم نظامی گنجوی با نگرش حکیمانه خویش به جهان اطراف نگرسته پندها، اندرزها و توصیه‌های تربیتی کاربردی بسیار ارزشمندی برای زندگی بشر ارائه کرده است. در آرمانشهر نظامی جهان آفرینش بر مبنای حکمت بالغه آفریدگار خلق شده و سیر تکاملی بشر در آن حرکت از نقصان به کمال است. وی توصیه‌های اخلاقی جامع و کاملی در باب رفتار فردی، اخلاق اجتماعی، نظام خانواده، جایگاه زن و ایام حیات از کودکی تا ایام پیری بیان نموده که بسیاری از آنها هنوز قابلیت استفاده دارد و با الگوهای امروزیین تعلیم و تربیت قابل انطباق است. بخش معتناهی از الگوهای تربیتی نظامی درباره بهره‌مندی ابزاری از دنیا جهت نیل به آخرت، دینداری، مملکت‌داری و رفتار حکام با مردم است. در یک جمع‌بندی کلی از بازتاب موضوعات تعلیمی و تربیتی در خمسه نظامی به این نتیجه می‌رسیم که فرهاد و شیرین با بیش از سیصد مورد (توصیه غیر تکراری) بیشترین سهم و اقبال نامه با حدود هفتاد مورد کمترین سهم را دارد. منظومه‌های لیلی و مجنون و مخزن‌الاسرار با حدود ۲۲۰ و ۲۱۰ مورد در جایگاه بعد قرار دارند. پس از آنها شرف‌نامه و هفت‌پیکر هر کدام بیش از ۱۷۰ و ۱۲۰ شاهد را در خود جای داده‌اند.

این پایان‌نامه در پنج فصل تنظیم شده که در فصل اول به کلیاتی درباره نظامی و تعلیم و تربیت پرداخته است. در فصل دوم با عنوان نقش تربیت در رفتار، بیشتر به تربیت فرد و توصیه‌های نظامی در این باره اختصاص یافته است. فصل سوم انعکاس رفتار اجتماعی در آثار نظامی را بررسی نموده مسائلی همچون عشق، خانواده، زن، جوانی، پیری و مرگ را به بحث گذاشته است. فصل چهارم نگرش نظامی را به دنیا و بهره‌برداری از آن جهت رفتن به سرای باقی را بررسی می‌نماید. فصل پنجم که پایان‌بخش مباحث این پژوهش است نتیجه‌گیری، نمودار و پیشنهادها را دربرگرفته است.

کلیدواژه: تعلیم، تربیت، خمسه نظامی، رفتار فردی، رفتار اجتماعی، مملکت‌داری، دنیا، آخرت.

فهرست مطالب

۸	مقدمه
۱۲	فصل اول: کلیات
۱۳	۱-۱ شرح حال نظامی گنجوی
۱۷	۲-۱ معانی تعلیم و تربیت از دیدگاه‌های متفاوت
۱۸	۳-۱ تعلیم و تربیت در خمسه نظامی گنجوی
۲۳	فصل دوم: نقش تعلیم و تربیت در رفتار
۲۴	مقدمه
۲۴	۱-۲ رفتار فردی
۲۴	۱-۱-۲ تربیت نفس
۲۷	۲-۱-۲ تربیت فرزند
۲۹	۳-۱-۲ چگونه سخن بگوییم
۳۸	۴-۱-۲ آداب خوردن و خوابیدن
۴۲	۵-۱-۲ نقش تعلیم و تربیت در فضایل اخلاقی
۷۹	۶-۱-۲ رذایل اخلاقی
۹۰	۲-۲ نقش تربیت در اخلاق اجتماعی
۹۰	۱-۲-۲ مبانی سلوک اجتماعی (تعامل)
۹۷	۲-۲-۲ دوستی
۱۰۰	۳-۲-۲ نیکی و بدی
۱۰۲	جمع‌بندی
۱۰۴	فصل سوم: انسان و زندگی
۱۰۵	مقدمه
۱۰۵	۱-۳ لحظه‌های ارزشمند حیات
۱۰۷	۱-۱-۳ انسان هدف آفرینش
۱۰۸	۲-۱-۳ قدر و منزلت انسان

۱۰۹.....	۳-۱-۳ سخنی چند در باب عشق (عالم هستی، عالم عشق)
۱۱۱.....	۲-۳-۲ آلام و رنج‌های بشر
۱۱۱.....	۱-۲-۳ حکمت رنج و غم
۱۱۲.....	۲-۲-۳ رنج، درمانگر رذایل اخلاقی
۱۱۳.....	۳-۲-۳ راهکارهای مقابله با رنج و مصائب
۱۱۴.....	۳-۳-۳ دیدگاه نظامی در مورد زن
۱۱۷.....	۱-۳-۳ توصیه نظامی برای تحکیم بنیان خانواده
۱۱۸.....	۲-۳-۳ دیدگاه نظامی در مورد حجاب
۱۱۹.....	۳-۳-۳ وجوب حجاب
۱۱۹.....	۴-۳-۳ جوانی و پیری
۱۲۱.....	۵-۳-۳ مرگ واقعی ناگزیر
۱۲۴.....	۱-۵-۳ عبرت از درگذشتگان و کشتگان
۱۲۵.....	۲-۵-۳ علایم مرگ
۱۲۵.....	۳-۵-۳ ماهیت مرگ
۱۲۷.....	۴-۵-۳ نگاه مثبت نظامی به مقوله مرگ
۱۲۹.....	۵-۵-۳ فواید یاد مرگ
۱۲۹.....	۶-۵-۳ استقبال از مرگ
۱۳۰.....	۷-۵-۳ مرگ و دل‌کندن از دنیا
۱۳۱.....	جمع‌بندی
۱۳۳.....	فصل چهارم: دنیا و آخرت
۱۳۴.....	مقدمه
۱۳۴.....	۱-۴-۱ دنیا
۱۳۵.....	۱-۱-۴ ماهیت دنیا
۱۳۸.....	۲-۱-۴ نگاه مثبت به دنیا (دنیا نردبام فلک)
۱۴۰.....	۳-۱-۴ نگاه منفی به دنیا (دنیا ازدهای هفت سر)
۱۴۸.....	۴-۱-۴ دنیا آینه اعمال ما

۱۴۹.....	۵-۱-۴ دنیا دوستی: آفت عشق.....
۱۵۲.....	۶-۱-۴ دل نیستن به دنیا.....
۱۵۳.....	۷-۱-۴ ناپایداری دنیا.....
۱۵۶.....	۲-۴ بخت و اقبال.....
۱۵۹.....	۳-۴ ثروت و نقش آن در شخصیت انسان.....
۱۶۰.....	۱-۳-۴ موارد مطلوب استفاده از ثروت.....
۱۶۱.....	۲-۳-۴ ثروت و بال زراندوزان.....
۱۶۲.....	۳-۳-۴ راههای حفظ ثروت.....
۱۶۳.....	۴-۴ مملکت داری.....
۱۶۳.....	۱-۴-۴ نقش عدالت در پابرجایی حکومتها.....
۱۶۴.....	۲-۴-۴ حکام و توجه به علم.....
۱۶۵.....	۳-۴-۴ بار عام و اهداف آن.....
۱۶۷.....	۴-۴-۴ علل و عوامل نابسامانی در حکومتها.....
۱۷۰.....	۵-۴-۴ پیامدهای بی عدالتی در مملکت داری.....
۱۷۲.....	۶-۴-۴ نکات تربیتی در باب جنگ و لشکر داری.....
۱۷۷.....	۵-۴ دین.....
۱۷۸.....	۶-۴ آخرت.....
۱۷۸.....	۱-۶-۴ ماهیت آخرت.....
۱۷۹.....	۲-۶-۴ زاد و توشه آخرت.....
۱۸۰.....	۳-۶-۴ موانع در سفر آخرت.....
۱۸۱.....	جمع بندی.....
۱۸۲.....	فصل پنجم: نتیجه گیری و پیشنهادها.....
۱۸۳.....	۱-۵ نتیجه گیری.....
۱۸۷.....	۲-۵ پیشنهادها.....
۱۸۸.....	فهرست منابع.....

مقدمه

تعریف مسئله و بیان پرسش‌های تحقیق

یکی از موضوعات مهم در زندگی انسان، مسئله تعلیم و تربیت است. هر فرد با توجه به نگرش و جهان‌بینی خود به این موضوع نگاه می‌کند. لزوم تعلیم و تربیت از مشترکات اندیشه بشری است. مکاتب مختلف هر یک راهکارهای متفاوتی در این باب ارائه داده‌اند که نقاط ضعف و عدم کارکرد آن پس از مدتی بر صاحبان این نظریات و پیروان ایشان به وضوح، آشکار گردیده است؛ چراکه بیشتر بر ابعاد جسمی انسان تأکید داشته و از توجه به سایر ویژگی‌های روحی بشر غفلت ورزیده‌اند.

در جهان پیشرفته کنونی هر سازه جدیدی برای بهره‌وری بیشتر نیازمند کتاب راهنماست. انسان به عنوان هدف خلقت و ساخته دست خداوند بدون شک به این کتاب راهنما نیازمندتر است. قرآن کریم به عنوان بزرگترین کتاب و راهنمای انسان‌سازی بر رسول گرامی اسلام (ص) وحی شد تا مشتاقان سیر الی الله و تربیت انسانی اسلامی کمال بهره‌برداری را از آن بنمایند.

سؤال اصلی تحقیق این است که اصول تعلیم و تربیت از دیدگاه نظامی کدام است؟ حکیم بسیاری از حقایق مربوط به الهیات، روانشناسی، حکمت، مسائل اخلاقی و معارف اسلامی را به شکل داستان مطرح نموده است. پس یکی از این اصول، تعلیم و تربیت به شکل مستقیم است. اصل مهم دیگر، توجه به جنبه‌های مختلف جسمانی، نفسانی و روحانی بشر است. شاعر بر مباحث روانشناسی اشراف داشته که اکثر موارد قابل تطبیق با مسائل روانشناسی امروز بشر است. اصولاً هر اثری چنانچه مبتنی بر فطرت انسانی یا عقل سلیم باشد، مورد اقبال همگان در هر زمان و مکان قرار خواهد گرفت. توجه به روح و روان و فطرت انسانی، یکی دیگر از این اصول محسوب می‌شود. طرح و پیشنهاد شیوه‌های تربیتی به گونه‌ای که قابلیت استفاده عملی و کاربردی در زندگی انسان را داشته باشند، نیز از اصول تعلیمی شاعر است. با غور و تفحص در خمسه درمی‌یابیم که نظام

تربیتی شاعر بر پایه پرورش شخصی به شکل فردی متدین مطرح می‌شود. با چنین شیوه‌ای بالطبع ساختار جامعه به سوی رشد و شکوفایی در حرکت خواهد بود. رفتار صحیح فردی در هنگام خلوت و سکوت اجتماعی در تعامل با دیگران بدون ضمانت اجرایی، کاربری خود را از دست خواهد داد. نظامی به این بُعد از تربیت بشر هم اقبال خاصی داشته است. ابیاتی که در باب دین، مرگ و زندگی پس از آن، قبر و قیامت آمده است، مؤید این مسئله می‌باشد.

سؤال دوم این است که نظامی اصول تعلیم و تربیت را با چه دیدگاهی مطرح کرده است؟ مبانی تعلیم و تربیت در پنج گنج بر اساس احادیث، آیات و روایات پایه‌گذاری شده است. اصولاً هر نوع تربیت باید بر اساس جهان‌بینی الهی و زیربنای اخلاق و معنویت باشد. در غیر این صورت پابرجا و ماندگار نخواهد بود. گذشت زمانی قریب به هشتصد سال از روزگار شاعر تا کنون این ادعا را اثبات می‌کند. رویکرد نظامی به مسئله تعلیم و تربیت، توجه به تمامی جهات آن، اعم از تربیت جسمی، عاطفی، اجتماعی، اخلاقی، عقلانی و اعتقادی بوده است. عمده‌ترین مسئله هر جامعه، تعلیم و تربیت و به تعبیر قرآن، تزکیه است که هدف والای رسول گرانقدر اسلام (ص) بوده است و شاعر در این راستا به این مهم پرداخته است. تربیت نفس بر اساس باورهای مذهبی و تکیه بر آیات و روایات بیانگر این موضوع است. جان و روح پالایش‌شده و مبرا از رذایل، آمادگی بیشتری جهت پذیرفتن شیوه‌های تربیتی و اخلاقی دارد.

ضرورت انجام تحقیق

مطالعه پنج‌گنج نشان‌دهنده تأکید شاعر بر استفاده از الگوهای تربیتی اسلامی و نزدیکی آن با شیوه‌های تربیتی کنونی در جامعه امروزی ماست و این، دلیل انتخاب موضوع تعلیم و تربیت در خمسه نظامی است. علاوه بر آن، اشعاری که حکیم در حدود هشتصد سال پیش سروده، امروزه در بیشتر موارد می‌تواند مورد کاربری قرار گرفته، در جهت تعلیم و تربیتی صحیح مورد استفاده واقع شود و کسی متوجه فاصله زمانی چند صد سال گذشته از روزگار شاعر تا کنون نشود. همچنین تعلیم و تربیت صحیح فرزندان علاوه بر جلب رضایت خداوند، خانواده‌ای سالم و شاداب و جامعه‌ای بالنده را در پی خواهد داشت. دلیل

انتخاب نظامی گنجوی از میان شعرای دیگر این است که حکیم تنها سروده‌های عاشقانه و بزمی نداشته، بلکه ادیبی است که مباحث تربیتی را به شکلی زیبا و تأثیرگذار و قابل استفاده برای همگان بیان نموده است.

«به هر حال با بررسی لازم در آثار نظامی با کمال اطمینان می‌توان گفت: نظامی شخصیتی است که در ادبیات فارسی در ردیف اول فرزنانگان این رشته و دارای ذوق بسیار سرشار و آگاهی از مقدار قابل اهمیت از حقایق مربوط به الهیات و جهان هستی و اصول اخلاقی و دیگر معارف اسلامی بوده است.»^۱ سلامت و استحکام اشعار نظامی در حدی است که یا بی‌نظیر است یا کم‌نظیر.^۲

پیشینه تحقیق

در مورد نظامی و دیدگاه‌های گوناگون او تحقیقات فراوانی صورت گرفته، ولی درباره آرا و نظریات وی در باب تعلیم و تربیت به شکل یک‌جا تحقیق نشده است. کارهای انجام شده به این شرح است:

۱. بررسی اعتقادات عامه در خمسه نظامی، سیروس پورقاسمی، به راهنمایی: مرتضی میرهاشمی. / پایان‌نامه (کارشناسی ارشد)، دانشگاه تربیت معلم، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۱.

۲. جلوه‌های شاعرانه، عوامل کمال و نقص در خمسه نظامی، محمدباقر بهادری، به راهنمایی: سعید بیگدلی. / پایان‌نامه (کارشناسی ارشد)، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۶.

۳. کتابشناسی نظامی گنجوی، ابوالقاسم رادفر، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، اول، ۱۳۷۱.

۴. بحثی انتقادی در داستان‌سرایی نظامی، ژاله متحدین، ۱۳۵۲.

۵. صورخیال در خمسه نظامی، برات زنجانی، ۱۳۵۶.

۶. چهره شیرین، طلعت بصاری، تهران: دانشگاه جندی شاپور، ۱۳۵۰.

۱. محمدتقی جعفری، حکمت و عرفان و اخلاق در شعر نظامی، آیدین، اول، ۱۳۷۶، ۶۴.

۲. همان، ۳۶.

روش تحقیق و فصول رساله

این رساله پنج فصل دارد که فصل اول با عنوان «کلیات» مقدمه‌ای برای ورود به متن اصلی و شامل شرح حال نظامی گنجوی، معانی مختلف تعلیم و تربیت، و تعلیم و تربیت در خمسه نظامی گنجوی است.

فصل دوم با عنوان «نقش تربیت در رفتار» در دو بخش رفتار فردی و رفتار اجتماعی، نظریات نظامی را در این موضوع بیان می‌کند. ذیل رفتار فردی به موضوعاتی چون تربیت نفس، تربیت فرزند، سخن گفتن، آداب خوردن و خوابیدن، و نقش تربیت در فضایل و رذایل اخلاقی اشاره شده که مباحث مورد بررسی ذیل فضایل و رذایل اخلاقی به ترتیب حروف الفبا مطرح گردیده است. سپس نقش تربیت در اخلاق اجتماعی بیان می‌شود که شامل مبانی سلوک اجتماعی، دوستی و مباحث مربوط به آن، و نیکی و بدی است.

فصل سوم با عنوان «انسان و زندگی» دربردارنده مباحثی است؛ چون: انسان هدف آفرینش، آلام و رنج‌های بشر، دیدگاه نظامی در مورد زن، جوانی و پیری، و مرگ واقعیتی ناگزیر.

در فصل چهارم با عنوان «دنیا و آخرت» نظریات نظامی درباره ماهیت دنیا، بخت و اقبال، مملکت‌داری، دین، و آخرت بیان می‌گردد و فصل پنجم به نتیجه‌گیری و پیشنهادها اختصاص دارد.

نکته قابل ذکر این است که تمامی ابیات از کلیات خمسه نظامی تصحیح و حید دستگردی استخراج شده است.

فصل اول کلیات

۱-۱ شرح حال نظامی گنجوی

آشنایی با زندگی نامه و شرح حال هر یک از بزرگان ادب فارسی و اندیشمندان این مرز و بوم، راه را برای شناخت هرچه بیشتر پرچمداران اندیشه و معرفت آسان تر نموده، همچون مشعلی فروزان فراراه زندگی انسان و نه فقط برای ایران و ایرانیان، بلکه تمامی بشریت جلوه‌گری می‌نماید.

«الیاس بن یوسف متخلص به نظامی - شاعر بزرگ سده ششم هجری - در شهر گنجه واقع در جمهوری آذربایجان کنونی تولد یافته و چنانکه از اشعار او برمی‌آید، تا آخر عمر در آن شهر ماندگار شده است، ولی از فحوای اشعارش پیداست که اصلاً از عراق عجم بوده است.

در بحر بیکران شعر و ادب پارسی، حکیم نظامی گنجه‌ای یکی از بزرگان آن به شمار می‌رود. نظامی، در اوزان مختلف مثنوی همچون سعدی و حافظ در غزل، سرآمد سخنوران دوران است و در این عرصه فقط فردوسی و مولانا جلال‌الدین رومی را می‌توان شایان مقایسه با حکیم نظامی دانست.

نظامی در علوم ادبی و عربی، عقلی و نقلی و نیز در علوم طبیعی و فلسفه نیز در ردیف حکمای طراز اول زمان خود جای داشته و در این رشته‌ها به تدریس نیز می‌پرداخته است. در عرفان نیز در شمار یکی از پیشوایان به شمار می‌رفته. از لحاظ معتقدات مذهبی گرچه تشیع نظامی ثابت نشده است، ولی از آنجا که حضرت علی(ع) را به سبب مقام علم و فضل وی بر دیگران مقدم می‌داشته، چنین می‌نماید به مذهب شافعی تعلق خاطر داشته است.

نظامی با آنکه به اصول و شریعت اسلامی پایبندی داشته، ولی از طرح برخی مسائل فلسفی هم که ظاهراً با اصول اسلامی چندان سازگار نبوده، فروگذار نکرده است.

حکیم نظامی از حیث پاکی اخلاقی و تقوای بیان، در میان همه شعرای پارسی‌گو، فقط با فردوسی قابل مقایسه است. در آثار این دو بزرگوار از آغاز تا پایان یک لفظ زشت و رکیک مشاهده نمی‌شود. نظامی در منظومه‌های خسرو و شیرین و لیلی و مجنون از عشق

آمیخته به عفت سخن می‌دارد و حتی در توصیف همبستری آنان به زبان شعر، لحظه‌ای از روش پرهیزگاران منحرف نمی‌شود.

از حکیم نظامی شش گنجینه در بحور مختلف مثنوی به یادگار مانده است و به تصدیق استادان و پژوهندگان ادب پارسی، پیش از نظامی هیچ کس در این اوزان سخن نگفته بوده است و پس از نظامی نیز با آنکه شاعران بسیاری به تقلید از او برخاسته‌اند، هیچ کدام از عهده رقابت با وی برنیامده‌اند.

دیوان خسمه نظامی در واقع عبارت از شش دفتر است که چون «شرف نامه» و «اقبال نامه» هر دو شامل داستان اسکندر مقدونی است و این دو منظومه را با هم اسکندرنامه نیز گفته‌اند، مجموعه شش دفتر او را «خسمه نظامی» نامیده‌اند. هر یک از شش دفتر او بنا به درخواست یکی از فرمانروایان زمان به رشته نظم درآمد است:

۱. مخزن الاسرار به نام ملک فخرالدین بهرامشاه، پادشاه ارزنجان، به سال ۵۵۲ پایان یافته است.

۲. خسرو و شیرین به نام ابوطالب طغرل بن ارسلان پادشاه سلجوقی و اتابک شمس‌الدین جعفر محمد ایلدگز ملقب به جهان پهلوان و برادر وی اتابک قزل ارسلان در حدود ۵۷۳ آغاز و در ۵۷۶ پایان یافته است.

۳. لیلی و مجنون به خواهش ابوالمظفر شروانشاه که از نسل بهرام چوبین بوده است، گفته شده و سرودن آن فقط چهار ماه به طول انجامیده و در ۵۸۵ هجری پایان پذیرفته است.

۴. هفت‌پیکر که آن را «هفت گنبد» و «بهرام نامه» نیز نامیده‌اند، به نام سلطان علاءالدین کرپ ارسلان در حدود ۵۹۳ هجری انجام یافته است.

۵. شرف نامه را به خواهش اتابک اعظم، ملک نصرالدین ابوبکر سلجوقی فرزند اتابک محمد جهان پهلوان سروده، ولی تاریخ آغاز و انجام آن معلوم نیست، اما از قرار پس از ۵۹۳ هجری به نظم درآمد است.

۶. اقبال نامه یا خردنامه به نام ملک عزالدین محمود بن ارسلان سلجوقی پادشاه موصل است. نظامی اقبال‌نامه را در سال ۵۹۹ هجری توسط یگانه فرزندش محمد نزد ملک عزالدین فرستاده است.

تاریخ تولد نظامی را اغلب تذکره‌نویسان میان ۵۳۳ تا ۵۴۰ هجری ذکر کرده‌اند و نکته- ای که ما را در پذیرفتن تولد وی در این تاریخ راسخ می‌کند، ابیات مخزن‌الاسرار است. نظامی سرودن مخزن‌الاسرار را چنانکه مذکور افتاد، در سال ۵۷۰ هجری آغاز کرده است و در آن هنگام شاعری جوان بوده که در آن منظومه، به شعرای سالخورده‌ای که نسبت به او حسد می‌ورزیده‌اند، اشاره نموده و سخت آنان را مورد نکوهش قرار داده، به ستایش و تشویق جوانان پرداخته است.

اجداد وی را به ترتیب به نام‌های ذکی و مؤید نوشته‌اند. مادرش رئیسه نام داشته و از قبیله‌ای کرد برخاسته بوده است. چنانکه از اشعار حکیم نظامی برمی‌آید، وی در سراسر عمر سه بار ازدواج کرده، ولی از میان این سه زن، همسر نخستین او آفاق معشوق و محبوب وی بوده است و حتی با اینکه همسر سوم خویش را هم بسیار دوست می‌داشته، در نزد وی به اندازه آفاق عزیز نبوده است. نظامی منظومه خسرو و شیرین را در دوران عشق به این زن سروده و در پایان همین منظومه، آفاق از دنیا می‌رود و فرزندى از وی به نام محمد به یادگار می‌ماند. شاعر در پایان داستان خسرو و شیرین پس از مرگ شیرین با حسرت بسیار از آفاق نام می‌برد و اشاره می‌کند که این قصه، افسانه نیست، بلکه ملهم از معاشقه‌ای است که میان وی و آفاق وجود داشته است. مرثیه مرگ شیرین هم در واقع اشاره‌ای به مرگ آفاق است.

تاریخ وفات حکیم نظامی را حدود سال‌های ۵۹۹ تا ۶۰۲ هجری نوشته‌اند و از قرار مذکور، حکیم گنج‌ای حدود ۶۴ سال عمر کرده است. جنازه وی را با احترام به خاک سپردند و مرقد او قرن‌ها به صورت زیارتگاه مشتاقان وی درآمد. بقعه و بارگاه او که در طول سده‌ها رو به ویرانی نهاده بود، از نخستین سال‌های استقرار دولت جمهوری آذربایجان شوروی، دوباره مورد توجه قرار گرفت و تعمیرات و اصلاحات اساسی در آن صورت گرفت.^۳

هدایت در مجمع الفصحاء درباره محل تولد او گوید: «اگرچه حکیم نظامی اهل قم بود، به گنجوی شهرت فرموده‌اند». و هم او در ریاض‌العارفین گفته: «و هو نظام الدین

۳. الیاس بن یوسف نظامی، کلیات خمسه نظامی، پنجم، تصحیح وحید دستگردی، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه، ۱۳۸۴، سه-

ابومحمد الیاس بن یوسف بن مؤید القمی. اصلش از تفرش قم و موطنش گنجه بوده، لهذا به شیخ نظامی گنجوی شهرت نموده.^۴

خمسسه نظامی کم و بیش ۲۸ هزار بیت دارد. از خمسسه، مثنوی مخزن الاسرار در زهد و تقوی و بقیه در قصه و حکایت است.^۵

بهر روز ثروتیان درباره آثار نظامی می‌گوید: مثنوی مخزن الاسرار در بحر سریع بر وزن «مفتعلن مفتعلن فاعلن» سروده شده است. مخزن الاسرار چهل مقاله است که ۲۱ مقاله آن خردنامه است و بخش دوم کتاب را تشکیل می‌دهد و در حکمت عملی تنظیم یافته و هر مقاله‌ای به حکایتی کوتاه ختم می‌شود. در هر حکایت، شاعر نظری خاص دارد و مطلبی عام را به صورت رمز و اشاره بیان می‌کند. نوزده مقاله نخستین کتاب نیز که بعد از بخش دوم سروده شده، در آغاز کتاب قرار گرفته و موضوعاتی گوناگون دارد.^۶

مثنوی خسرو و شیرین داستان عشق شیرین با خسرو، پادشاه ایرانی است که در بحر هزج بر وزن «مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن» یا «فعولن» سروده شده است.

مثنوی لیلی و مجنون را در سال ۵۸۴ هجری بر وزن هزج مسدس اخرج مخبون محذوف (مفعول مفاعلن فعولن) یا ملفوف (مفعول مفاعلن مفاعیلن) سروده است.^۷

مثنوی هفت پیکر در سال ۵۹۳ هجری به نام کرپ ارسلان پادشاه احمد یلی رویین دژ (مراغه میان دو آب و شاهین دژ) سروده شده است. این مثنوی یکی از شاهکارهای ادبی زبان فارسی است که به درخواست زن کرپ ارسلان سروده شد و در بحر خفیف مخبون اصلم مسیغ (فاعلاتن مفاعلن فع لان) و یا مخبون محذوف (فاعلاتن مفاع لن فعلان) به رشته نظم درآمده است.^۸

شرف نامه در ظاهر امر اشاره‌ای به شرح حال اسکندر و جریان جنگ‌ها و پیروزی‌های اوست که همانند شاهنامه فردوسی در بحر تقارب (فعولن فعولن فعولن فعول) سروده شده و نظامی آن را به اتابک نصرت الدین ابوبکر پسر محمد جهان پهلوان (فوت ۶۰۷)

۴. محمد معین، تحلیل هفت پیکر، اول، تهران: معین، ۱۳۸۴

۵. مهدی یداللهی، اطلاعات عمومی سخن، سوم، ۱۳۵۷

۶. بهروز ثروتیان، اندیشه‌های نظامی گنجه‌ای، اول، آیدین، ۱۳۷۶، ۱۵

۷. همان، ۵۷

۸. همان، ۱۹۱

اهدا کرده است. شرف نامه در واقع اسکندرنامه است، لیکن شاعر با توجه به تاریخ و اساطیر موجود، به دوگانگی شخصیت اسکندر نظری داشته و در بخش نخستین از اسکندر نامه شرح حال اسکندر تاریخ یعنی اسکندر یونانی جهانگیر و فاتح را به نظم می‌کشد و آن را شرف نامه می‌نامد و در بخش دوم یعنی اقبال نامه، اسکندر پیامبر اساطیری را با هفت حکیم یونانی پیش چشم دارد که سرانجام او را به شهر تاد می‌برد و اسکندر در آنجا می‌فهمد که بالاتر از پیامبری نیز مرتبه‌ای دیگر هست.^۹

۱-۲ معانی تعلیم و تربیت از دیدگاه‌های متفاوت

در خصوص معانی تعلیم و تربیت تعاریف متعددی ارائه شده است. آنچه مسلم است اینکه: در تمامی این تعاریف، رشد، شکوفایی و پرورش مدنظر بوده است. نظریه‌پردازان و مکاتب مختلف در تعریف تعلیم و تربیت اختلاف چندانی با هم ندارند، امر متفاوت در نوع نگرش است؛ دیدگاه‌های متفاوت با این سوالات مهم روبه‌رو هستند: واژه‌های مهم تعلیم، تربیت و پرورش هر یک اختصاص به کدام بعد از ابعاد وجودی بشر دارد؟ جسم، روح و یا عقل؟

معنای واژه تربیت از ریشه رَبَوَ و از باب تفعیل و مصدر است بر وزن تفعله و به معنای نشو و نما دادن، زیاد کردن، برکشیدن، و مرغوب یا قیمتی ساختن است.^{۱۰}

آذرنوش درباره ریشه این واژه می‌نویسد: رَبَا (rabā، رَبَا rubā، رَبُو ruboww): زیاد شدن، افزایش یافتن، رویدن، بزرگ شدن، رشد کردن.

همچنین درباره تعلیم می‌نویسد: تعلیم: اطلاع، آگاهی، راهنمایی، دستور کار، توصیه، آموزش، تعلیم، تربیت، پرورش، تدریس، کارآموزی.^{۱۱}

«تعلیم و تربیت فنی است که با جمع شدن تجارب نسل‌های متوالی به کمال می‌رسد... تا استعداد‌های ذاتی افراد به طور همه‌جانبه رشد یافته و نوع بشر به سوی غایت و مقصود خود هدایت گردد.»^{۱۲}

۹. همان، ۲۴۶

۱۰. احمد نادری شاهرودی، الگوهای تربیتی نسل جوان (با نگرش به آیات و سیره معصومین)، اول، قم: رحمانی، ۱۳۸۹

۱۱. آذرتاش آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی-فارسی بر اساس فرهنگ عربی-انگلیسی هانس ور، نهم، تهران: نی، ۱۳۸۷

۱۲. کانت، فلسفه تربیتی، طیبه ماهرزاده، سوم، تهران: سروش، ۱۳۸۹، ۴۶

تربیت فرآیند یا جریانی است که در آن استعدادهای بالقوه موجود پرورش و رشد می‌یابند. واژه تعلیم یا آموزش نیز مرتبط با معنای تربیت بوده و چیزی جدای از آن نیست. به عبارت دیگر، تعلیم یا آموزش نیز همان پرورش و شکوفا ساختن و به فعلیت رساندن استعداد و قوه عقلانی می‌باشد.^{۱۳}

۱-۳ تعلیم و تربیت در خمسه نظامی گنجوی

در سه فصل میانی این رساله نظریات و شیوه‌های تربیتی شاعر مورد بررسی قرار گرفته است. فصل دوم با عنوان «نقش تربیت در رفتار» شامل نظریات نظامی درباره رفتار فردی و اجتماعی است. در بخش نخست این فصل به شیوه‌ها و روش‌های تربیتی نظامی در باب تربیت نفس و فرزند پرداخته شده است. راهکارهای شاعر برای مشتاقان دیدار معبود، اخلاص، دوری از گناه و باز کردن زنجیر تعلقات از وجود است. توصیه‌های شاعر برای تربیت فرزندان شایسته در عصر کنونی نیز کاربردی داشته و گذشت هشت قرن از روزگار شاعر تا کنون، چیزی از اهمیت و ارزش آن کم نکرده است. از مؤلفه‌های دیگر این فصل، سخن می‌باشد. نظامی به قدرت سحرآمیز کلام و هنر استفاده از آن تأکید دارد. سخن گفتن به عنوان راهی مهم برای مقابله با دیگران از اهمیت بسیاری برخوردار است. در این راستا، ذات پیام و لحن گوینده، دو عنصر مهم تلقی می‌شود و چگونه سخن گفتن و چه موقع سخن گفتن دو اصل مهم جهت شناخت میزان دانش در افراد است. زیاده‌گویی، گناهان زبان و عدم تازگی و شگفتی از آفات سخن محسوب می‌شود که نظامی در این باره نیز ابیاتی را در خمسه آورده است.

خوردن و خوابیدن به شکل نادرست آن و اثراتی که بر روح و جسم انسان می‌گذارد، نیز از دید شاعر دور نمانده و به بیان پیامدهای منفی آن از جمله پدید آمدن رذیله حرص در وجود آدمی و مختل کردن کارکرد عقل اشاره کرده است.

نقش تربیت در پرورش فضایل و رذایل اخلاقی و پرداختن یکی دیگر از مباحث است. از جمله فضایل اخلاقی که نظامی در خمسه به آنها اشاره کرده، امید، بخشش، تواضع،

۱۳. به نقل از سید حمیدرضا علوی، تجلی تعلیم و تربیت در ادب فارسی، اول، کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر، ۱۳۸۷

تلاش، توکل، خردورزی، استفاده از فرصت‌ها، رازداری، سپاسگزاری، صبر، عزت نفس، قناعت، علم و دانش، و میانه‌روی می‌باشد. همچنین درباره رذایل اخلاقی به مواردی چون بخل و حسادت، ترس‌های نابجا، غرور، خودخواهی، خنده نابجا، دورویی، عیب جویی، غفلت، و کینه‌ورزی اشاره شده است. نظامی به عنوان یک حکیم به نقش تربیت والدین توجه جدی ارد، اما آنچه با دقت در اشعار وی درمی‌یابیم این است که شاعر از ما انتظار دارد به عنوان یک انسان صاحب اراده و اختیار بتوانیم فضایل اخلاقی را در خود نهادینه کرده و از رذایل اخلاقی دوری کنیم.

بخش دوم از این فصل به نقش تربیت در رفتار اجتماعی اختصاص دارد و شامل بایدها و نبایدهای رفتار اجتماعی است کمک و یاری رساندن به دیگران، تلاش برای آیندگان، تولید کننده به جای مصرف کننده بودن، بخشش در هنگام قدرت، تجسس نکردن در اموری که به ما مربوط نمی‌شود، تلاش جهت شکوفایی استعدادهای دیگران، دوری از خودنمایی و برانگیختن حسادت در دیگران، وقت‌شناسی، حجاب و پوشش ظاهری مناسب، احترام به مبانی فرهنگی و مذهبی جامعه، خوش معامله بودن در تجارت، همگی از اموری هستند که از نگرش شاعر مهم تلقی شده و داشتن جامعه‌ای سالم را منوط به رعایت این قوانین اخلاقی می‌داند.

دوستی یکی دیگر از مباحثی است که در این بخش به آن پرداخته شده و در آن، دوست‌یابی، ویژگی‌های دوست خوب، معیار و شناخت دوست و دشمن، تأثیر دوستی، همنشینی و لزوم آن، از دیدگاه نظامی مورد بررسی قرار گرفته است. از آنجا که تأثیر دوست در شکل‌گیری شخصیت انسان و سرنوشت او نقش بسزایی دارد، نظامی ابیاتی چند را به این موضوع اختصاص داده است.

در فصل سوم با عنوان «انسان و زندگی» ابتدا دیدگاه نظامی درباره هدف آفرینش انسان مطرح شده است. وی بندگی خداوند را مهم‌ترین وظیفه بشر قلمداد می‌کند. حکیم، با فرهنگی برخاسته از اسلام، معتقد است انسان بیهوده و عبث خلق نشده و نباید عمر گرانبهای خود را به بطالت بگذراند. انسان آیینه وجود خداوند است و باید تلاش کند تا قدر و منزلت خود را کشف نماید.

طنین زیبا و پررزم و راز هستی پر است از زخمه‌های دل‌انگیز، کافی است گوشه شنوا
اشته باشم. به انسان با سیمت جانشین خداوند بر روی زمین، قدرت‌های مادی و معنوی
بسیاری بخشیده شده است، از جمله هم‌سخنی با فرشته وحی و به دست آوردن آنچه از
موهّب دنیا که آرزو کند. و اما عشق، که از دیدگاه شاعر تنها واقعیت موجود در عالم است
و اگر جادوی عشق هیچ افسونی نداند، آلا اینکه انسان را از سودای خویشتن پرستی
برهاند، از دیدگاه حکیم، خود هنری است. آلام و رنج‌های بشر که عشق یکی از مصادیق
آن محسوب می‌شود، گوهر وجودی انسان را آشکار می‌کند. چیزی که شاعر، ما را به آن
توجه می‌دهد، تغییر نگرش به مقوله رنج به عنوان عافیت، و نه بلاست.

در مبحث بعد دیدگاه شاعر در مورد زن تبیین می‌شود. حکیم از زنان می‌خواهد به
مقتضای روح و جسم لطیف خود عمل کرده و از اعمال خشن که با روحیه ایشان
سازگاری ندارد، دوری کنند. نظامی گاه از زن با خصوصیات دروغگو، جفاکار، بی‌اعتنا به
عهد و پیمان و ... یاد می‌کند و گاه او را راهنما و تربیت کننده مرد، گوهری گرانبها که
کسی یارای ارزش‌گذاری بر آن را ندارد و ... می‌داند. و اما در مقوله حجاب، شاعر معتقد
است هر گوهر درخشانی را صدفی باید تا آن را از دستبرد حوادث مصون نگه دارد و
درخشندگی و زیبایی آن را حفظ کند.

در مبحث دیگر جوانی به عنوان فرصتی برای شکوفایی استعدادها، اوج شادابی و
قدرت، مورد اقبال نظامی قرار گرفته است و پیری چون برف سپیدی که موها را می-
پوشاند، سرآغاز فصل زمستان و مهاجرت به سرای باقی است. مرگ واقعیت ناگزیری
است که پایان عمر همه انسان‌ها به آن منتهی می‌شود. ماهیت مرگ بر همگان پوشیده
است. آنچه در نظر حکیم اهمیت دارد، آمادگی و برداشتن توشه لازم برای دنیای پس از
مرگ است. شاعر دیدگاه منفی خود را نسبت به مقوله مرگ با تعبیری چون اژدها،
ستمکاره، و دردی بی‌درمان یاد کرده و در رویکردی مثبت، از مرگ با عنوان راهی برای
رسیدن به لقای حضرت دوست، بزمی شاهانه و چاربالش آسودگی نام می‌برد. فوایدی بر
یاد مرگ مترتب شده است و آن، صبوری به هنگام فرا رسیدن زمان مرگ و برگرفتن توشه
مناسب برای دنیای دیگر است.